

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ІЗ РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

О. Ф. КОШОЛАП

Початок ХХ ст. ознаменувався значною активізацією громадсько-просвітницької діяльності демократично налаштованої інтелігенції, студентської молоді та гімназистів, у яких пробудився інтерес до своєї мови, культури та історії. Це призвело до того, що в 1903 році на базі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету було засноване «Подільське церковне історико-археологічне товариство». Таке перетворення Комітету на Товариство сприяло об'єднанню краєзнавців Поділля та розробці ними основних цілей і напрямків вивчення історичного минулого краю. За даними за 1912 рік, Товариство налічувало 136 членів, а в процесі своєї практичної діяльності спиралося на допомогу та підтримку жителів багатьох населених пунктів губернії [15, с. 78].

Мета статті полягає у висвітленні змісту, форм і методів діяльності громадських культурно-просвітницьких організацій на території Поділля на початку ХХ століття.

Громадсько-просвітницький рух на Поділлі тісно пов'язаний і з діяльністю «Товариства подільських природодослідників», яке утворилося у вересні 1911 року в Кам'янець-Подільському. Про популярність його серед подільської інтелігенції, учнів навчальних закладів і гімназистів свідчить той факт, що вже на початку 1913 року в ньому налічувалось 213 членів. Товариство організовувало проведення науково-дослідницьких експедицій, результати яких висвітлювалися в «Записках товариства», а також публічних безкоштовних лекціях, з якими регулярно виступали у Пушкінському Народному домі його члени [16, с. 7].

В результаті активної пошукової діяльності, здійснюваної «Подільським церковним історико-археологічним товариством» і «Товариством подільських природодослідників», було зібрано велику кількість експонатів, що мали історичну, археологічну, мистецьку та природничу цінність. З метою збереження цих експонатів і демонстрації їх широкому загалу подолян, як дорослим, так і дітям, було прийняте рішення про передачу їх музеям. Саме ці заклади, початок діяльності яких на території Поділля припадає на 90-ті роки ХІХ ст., стали основним місцем збору та збереження пам'яток матеріальної та духовної культури давнини. У 1912 році з ініціативи «Товариства подільських природодослідників» у приміщенні губернської земської управи Кам'янець-Подільського був відкритий природничо-історичний музей. Він мав три відділи: демографічний, культурно-історичний та природничо-історичний. Документи свідчать, що намагалися заснувати музей і члени відділення Товариства дослідників Подністров'я, які у 1908 році звернулися до повітової адміністрації Могилева-Подільського з проханням виділити їм для цього відповідне приміщення [15, с. 43–44].

Видатний подільський землець Й. У. Лозинський, діяльність якого була тісно пов'язана з Вінницею, в 1915 році запропонував заснувати в місті товариство для збереження історико-культурних пам'яток і краєзнавчого музею. Воно, на його думку, перш за все, мало допомагати школі у вивченні історії та культури рідного краю [20, с. 117]. У цьому ж році голова Вінницької повітової земської управи підготував доповідь «Про збереження зникаючої народної пісні та про народні хори». Він привернув увагу земців до шкідливої для народного мистецтва тенденції «підміни української народної пісні частівками», які поширювались по селах. Таке явище, на думку Й. У. Лозинського, мало негативне виховне значення, адже українська пісня в умовах відсутності національної школи, української книжки була одним із найважливіших засобів ознайомлення дітей зі своєю рідною історією та культурою. Він запропонував звернутися до Міністерства освіти з клопотанням дозволити вивчати на уроках співів українські народні пісні. Присутні на зборах представники земських установ підтримали пропозицію Й. У. Лозинського і направили до Міністерства народної освіти відповідне клопотання, а також збірники українських народних пісень для включення їх до шкільних програм [22, арк. 159–161].

Чимале просвітницьке значення в житті подолян мала діяльність «Вінницького літературно-артистичного товариства», «Балтського музично-драматичного товариства», «Могилів-Подільського відділення товариства дослідників Подністров'я», заснованих в 1908 році, та ін. На нашу думку, варто також звернути увагу на діяльність «Товариства мистецтв», статут якого був затверджений у січні 1908 року. Його організатором став відомий на Поділлі художник В. Розвадовський, який поєднував свою громадську діяльність із керівництвом художніми класами. «Товариство мистецтв» розгорнуло на Поділлі широку просвітницьку діяльність, влаштовуючи пересувні виставки художніх творів у містах та

містечках Подільської губернії. Крім того, у Кам'янець-Подільському діяла постійна виставка картин відомих українських художників [14, с. 4–5].

Особливе місце в системі організації та діяльності громадських просвітницьких товариств на території Поділля посідали об'єднання вчителів. За словами Л. Березівської, прогресивна інтелігенція завжди високо оцінювала професію вчителя, «вбачаючи в його особі носія освіти, вихователя суспільних ідеалів, основу створення національної школи» [4, с. 6–10]. Прагнення до організації професійних об'єднань учителів і діячів народної освіти тривалий час стримувалось урядом, який вбачав у них велику загрозу для існування монархії. Пам'ятаючи про польське повстання на Правобережжі та участь у ньому українського населення Поділля та Волині, уряд присікав будь-яку спробу прогресивно налаштованої інтелігенції, значну частину якої складали вчителі, щодо об'єднання її в товариства та громади. На початку 60-х рр., внаслідок здійснення самодержавством освітніх реформ в Україні, управління школою почало набувати громадського характеру. Це було пов'язано з широким залученням представників громадськості до керівництва та участі в навчально-виховному процесі різного типу навчальних закладів, а також розв'язанні багатьох питань фінансово-матеріального характеру. Так, із середини 60-х рр. XIX ст. керівництво початковими школами було покладено на училищні ради, які створювалися на громадських засадах у повітових і волосних центрах Подільської та інших губерній. Зокрема, до складу губернської ради входили: губернатор, інспектори училищ, представники дворянства і буржуазії, в тому числі від повітового або губернського земств. Для керівництва єпархіальними училищами синод створював єпархіальні училищні ради, членами яких призначалися представники вищого духовенства. За положенням 1864 року кожній губернії встановлювалась посада попечителя народних училищ, на якого покладался контроль за народними школами, їх фінансовим і матеріальним забезпеченням тощо [10, с. 504].

У другій половині XIX ст. на Поділлі важко було знайти професію, яка була б так обмежена урядом у правовому відношенні, як учительська. З метою запобігання участі у діяльності нелегальних організаціях і товариствах «Височайшим Указом його імператорської величності» від 1877 року було дозволено вчителям створювати свої професійні об'єднання. На думку уряду, це мало слугувати розвитку професійної майстерності педагогів, перетворення їх на майстрів свої справи. Невдовзі було створене Всеросійське товариство природознавців, до складу якого увійшли фізики, хіміки, географи, математики. Товариство мало свої філіали і на Правобережній Україні, виконуючи при цьому функції центрального методичного об'єднання, члени якого працювали над створенням навчальних методик, програм, обмінювалися досвідом. Викладачі природничих дисциплін у гімназіях та училищах мали змогу отримувати професійні поради, методичну допомогу від членів Товариства, а також передплачувати науково-методичний журнал «Природа і світ», в якому були викладені поради щодо організації та проведення занять із учнями як початкових, так і середніх навчальних закладів [13, с. 13–16]. Наприкінці XIX ст. подільське вчительство з метою полегшення свого матеріального становища, а також захисту громадських, політичних прав і свобод утворило «Товариство взаємодопомоги». Міністерство народної освіти задля здійснення контролю за життям і діяльністю подільських педагогів взяло організацію Товариства під свій контроль. Саме з цією метою в 1896 році ним було розроблено «Нормальний статут «Товариств взаємодопомоги» [19, с. 116].

Згідно зі Статутом, Товариствам дозволялося займатися тільки питаннями матеріального забезпечення учителів і фінансової підтримки тих, хто за певних обставин опинився у безвихідній ситуації. Проте невдовзі члени Товариства самовільно взяли на себе й інші функції: були організаторами позакласної роботи з дітьми, виступали перед селянами з лекціями, займалися ліквідацією безграмотності, засновували бібліотеки, брали участь у проведенні місцевих учительських з'їздів тощо [6, с. 35]. Активна діяльність подільського вчительства в суспільно-політичному русі змусила Міністерство народної освіти вжити адекватних у тій ситуації заходів. Зокрема, була створена спеціальна комісія, яку очолив таємний радник Лук'янов, яка мала дослідити умови та зміст навчання в приватних і земських школах Подільської губернії, а також відповідність до чинного законодавства організації вчительських курсів і з'їздів. У результаті роботи комісія прийшла до висновку, що чинне законодавство не відповідає вимогам часу, а суспільно-політичне життя вчителів повністю вийшло з-під контролю Міністерства народної освіти [5, с. 8].

Однією з форм активної громадянської позиції вчителів у ці роки було створення вчительських спілок, товариств та інших легальних організацій. Так, у червні 1905 року відбувся установчий з'їзд Всеросійського союзу вчителів. У Статуті, затвердженому з'їздом, наголошувалося на необхідності продовження боротьби «за докорінну регіоналізацію народної освіти в Росії на засадах свободи, демократизації й децентралізації...». Було також прийнято рішення про запровадження викладання в

школах рідною для учнів мовою учнів. Питання участі вчителів у політичній боротьбі та політичних партіях було знято з порядку денного з'їзду, що досить обурило делегатів-більшовиків. Тридцять два з них, не погодившись із програмою Союзу, відмовилися брати в ньому участь і взяли курс на створення місцевих союзів, які перебували б під їхнім контролем [2, с. 3].

Міністерство народної освіти Циркуляром від 25 серпня 1905 року рішуче засудило участь учительства у будь-яких союзах і організаціях. Попечителям навчальних округів була дана вказівка про застосування каральних засобів до тих педагогів, які були членами таємних антиурядових об'єднань і залучали до такої діяльності своїх учнів [21, арк. 120]. Під час жовтневих подій 1905 року реалісти організували учнівську політичну організацію «Союз защиты ученических прав». На одному із своїх засідань члени «Союзу» розробили та затвердили резолюцію в якій говорилося: «Будучи твердо переконаними, що визвольний рух, який охопив у даний момент усю Росію, переможно закінчиться крахом існуючого бюрократичного ладу і як результат – утвориться нова школа, яка буде задовольняти принципи вільної науки і освіти, ми, учні Вінницького реального училища, виставляємо такі мінімальні вимоги: свобода зборів для учнів у стінах навчального закладу і право організувати гуртки самоосвіти та каси взаємодопомоги; знищення позашкільного нагляду (право вільного відвідування без відома начальства зборів, публічних бібліотек, театрів, судів і, взагалі, громадських установ...); ліквідація арештів та запровадження товариського суду в 4-х останніх класах...; відміна довідок про благонадійність для тих, хто тримає екзамен при вступі до реального училища; ліквідація процентної норми для євреїв і встановлення обмежень, які існують при прийомі до училища учнів. До задоволення цих вимог ми оголошуємо страйк» [18, с. 53].

Одна з вимог, яку висували учні професійних навчальних закладів Поділля та гімназисти, стосувалася внесення змін до навчальних програм і покращення якості навчання, а також звільнення з посад тих викладачів, які не виконували своїх прямих обов'язків і, на думку реалістів, тільки займали місця. У багатьох навчальних закладах учні самовільно почали здійснювати реформу: скасовували викладання закону Божого, скорочували години на вивчення латинської мови, створювали учнівські громади. Іноді дії учнів носили агресивний характер. Вони демонстративно ігнорували правила внутрішнього розпорядку, порушували дисципліну та нехтували зауваженнями вчителів, заявляючи таким чином свій протест проти існуючих у системі освіти правил і покарань, які принижували людську гідність [3, с. 74-75]. Чимало прогресивно налаштованих педагогів, бажаючи встановити відповідність між розвитком освіти та потребами суспільства в кваліфікованих, здатних приймати самостійні рішення спеціалістах, підтримували учнів реальних училищ, надаючи їм посильну методичну допомогу. Крім того, в середовищі вчительства визрівало бажання щодо створення свого професійного товариства, яке б не тільки презентувало успіхи подолян на різного рівня форумах, але й слугувало захистом прав та інтересів педагогів.

Поштовхом до об'єднання патріотично налаштованих українських педагогів стали затверджені урядом Миколи II в 1906 році «Тимчасові правила про спілки і товариства». Цим документом дозволялося створення та діяльність на території України легальних національних організацій і товариств, які б своїм функціонуванням не підривали засад існуючої системи.

Повалення самодержавства та проголошення утворення Центральної Ради в Києві з великим ентузіазмом було сприйнято мешканцями Поділля. Наприклад, 3 березня 1917 року у приміщенні Вінницької міської управи зібралися загальноміські збори, учасниками яких були представники земств, міської управи, поміщики, представники різних громадських товариств і організацій. Учасники зборів створили «Тимчасовий революційний комітет», який призначив комісаром Вінниці Лозинського [7, с. 59].

5 березня Тимчасовий революційний Комітет сформував офіційний орган влади у Вінниці – Раду громадських організацій. До її складу увійшли представники 49 організації (по 2 від кожної). Головою Ради був обраний граф Грохольський, який одночасно був призначений і Вінницьким повітовим комісаром [17, с. 365]. Подібні комітети були створені і в інших повітових містах Подільської губернії [9, с. 21-22]. 7 травня 1917 року в Кам'янець-Подільському були скликані збори Подільської губернської Ради громадських організацій, які проголосили себе «головним адміністративним і колегіальним органом губернії» і взяли на себе функції виконкомів Рад та комітетів громадських організацій, до компетенції яких відносилися питання організації місцевого життя, за винятком судових. На зборах було ухвалено резолюцію, за якою вся діяльність земських установ мала проходити під постійним контролем місцевих виконкомів, оскільки в органах місцевого самоврядування, обраних до революції, залишилось ще багато консервативно, а то й промонархічно настроєних елементів [11, с. 4].

28-31 липня 1917 року було скликано I з'їзд учительських товариств взаємодопомоги, на який були запрошені представники від губернської земської управи, губернський комісар народної освіти та делегати від десяти повітових учительських спілок. На з'їзді піднімалися найсуттєвіші питання, що стосувалися забезпечення навчальних закладів Поділля підручниками та навчальною літературою, підвищення кваліфікаційного рівня вчителів та ін. Виступаючи на форумі висловлювали занепокоєння тим, що вчительство вимушене самотужки вирішувати всі проблеми щодо матеріального забезпечення навчальних закладів, не отримуючи ніякої допомоги «з боку тих осіб і установ, які не належать до педагогічного світу». Розв'язання найсуттєвіших проблем народної освіти та захист інтересів освітян губернії, на думку делегатів з'їзду, можна було досягнути тільки за умови об'єднання й утворення Всеподільської вчительської спілки.

У резолюції, прийнятій за доповіддю губернського комісара народної освіти В.Приходька, зазначалося, що «одним із основних завдань, що стоїть перед повітовими та волосними земствами в плані покращення просвітницької роботи в краї, є всебічна допомога вчителю в питаннях заснування українських бібліотек із відділами українознавства і педагогіки, а також постійне поповнення їх необхідною літературою...» [23, арк. 64]. На з'їзді також було затверджено Статут Всеподільської учительської спілки, в якому підкреслювалося, що органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за стан закладів народної освіти, а також зобов'язані здійснювати фінансову та матеріальну допомогу вчителям [23, арк. 64].

Важливе місце у діяльності земств Правобережної України у цьому напрямі стало скликання Першого загальноземського з'їзду з питань народної освіти. Він визначив мету та завдання позашкільної освітньої і громадсько-просвітницької діяльності, форми та методи їх проведення. На з'їзді зазначалося, що завданнями позашкільної освіти є поширення науково-популярних, загальноосвітніх і прикладних знань, залучення якнайширших верств населення до позашкільної освіти [12, с. 501].

У період гетьманату на Поділлі відновило свою діяльність церковне історико-археологічне товариство, яке очолив знавець подільської старовини, науковець протоієрей Ю. Сіцінський. Саме завдяки його діяльності у щойно відкритому Кам'янець-Подільському університеті було запроваджено вивчення історії та культури Поділля. Студенти також брали участь у дослідженні предметів матеріальної та духовної культури рідного краю. З цією метою організовувалися студентські гуртки та секції із дослідження Поділля, об'єктами досліджень стали історія, етнографія, фольклор, географія та мистецтво краю. В період гетьманату спостерігається активізація театрального та мистецького життя подолян. Наприклад, тільки у Вінниці в означений час функціонували два театри. Особливою популярністю користувалася трупа Прохоровича, яка ставила п'єси відомих українських драматургів. Серед здобутків культурного будівництва в Подільській губернії було заснування Подільського краєзнавчого музею у Вінниці. Велику підготовчу роботу з відкриття музею провели представники подільської інтелігенції, художники Д. Коротков, В. Каренедрібний, Н. Альтман, поміщик І. Урбанський та ін. [1, с. 104].

Особливе місце в діяльності громадсько-просвітницьких товариств на території Поділля посідали професійні об'єднання подільських педагогів. Одним із перших профспілкове об'єднання вчителів утворилося в Могилеві-Подільському, який у 1917 році став місцем дислокації військових частин другого ешелону Південно-Західного та Румунського фронтів. Серед головних завдань, поставлених перед Могилів-Подільською профспілкою вчителів, були й такі, які були спрямовані на посилення громадсько-просвітницької роботи з населенням краю, а саме: «Сприяти всебічному духовному розвитку членів Спілки (заснувати бібліотеки, клуби, організувати курси, лекції, екскурсії, вистави, демократизувати шкільне життя, запровадження безкоштовної, загальнодоступної освіти, широкий розвиток системи позашкільної освіти тощо...» [8, с. 123].

Приклад педагогів Могилева-Подільського швидко поширився серед педагогічних колективів Вінниччини. Це був час пробудження і загострення патріотичних, національних почуттів, відстоювання професійних інтересів. Тому об'єдналися у профспілку єврейські, польські вчителі, після довгих роздумів і коливань у вересні 1919 року вчителі-українці теж створили своє профоб'єднання. Тієї ж осені утворилися спілка трудового студентства, союз учителів міста Вінниці, Вінницька губернська учительська спілка, яка увійшла до складу Губернського об'єднання профспілок [8, с. 106].

Таким чином, аналіз архівних джерел дає підстави стверджувати, що громадсько-просвітницький рух на Поділлі на початку ХХ ст. зумовлений, насамперед, тими соціально-економічними процесами, які відбувалися в краї в пореформений період. Центрами просвітницької діяльності, здійснюваної вчителями, передовою частиною священнослужителів, учнями середніх і

вищих навчальних закладів були здебільшого міста Подільської губернії. У них сконцентрувалися навчальні заклади різних типів, бібліотеки, театри, музеї, які обслуговували потреби не лише міських жителів, а й мешканців навколишніх сіл. Активну участь у цьому процесі брали студентська молодь і гімназисти. Вони вступали в товариства, гуртки з метою поширення освіти серед народу. Діяльність громадських організацій із розвитку освіти на території Поділля на початку ХХ ст. мала об'єктивний характер, що зумовлювався місцем інтелігенції у соціальній структурі українського народу.

Список використаної літератури

1. Анохіна Л. С. З історії освіти у м. Вінниці (II пол. ХІХ - поч. ХХ ст.) / Л. С. Анохіна // Подільська старовина : Збірник наукових праць. Ювілейний випуск до 80-річчя з дня заснування музею. – Вінниця, 1998. – С. 104.
2. Бабій М. Вершина революції / М. Бабій // Вінницька правда. – Вінниця, 1986. – 3 січня. – С. 3.
3. Бабіна О. Молодіжний рух за поліпшення гімназійної освіти / О. Бабіна // Рідна школа. – К., 1998. – № 7. – С. 74-75.
4. Березівська Л. Просвітницькі товариства Київщини: боротьба за національну школу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Березівська // Рідна школа. – 1997. – № 5. – С.6-10.
5. Борисенко В. Піднесення революційного руху українських учителів 1905 р. / В. Борисенко, Г. Непорожня // Історія України. – К., 2003 – № 40 (344). – С. 8-12.
6. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К. : Поліграфкнига, 1996. – 359 с.
7. Воловик В.П., Воловик О.В. Події лютого 1917 р. революції на Поділлі / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Наукові записки ; Вінницький державний педагогічний університет. – Вінниця, Вип.1. – С.58-62. – (Серія «Історія»).
8. Гамрецький І. С. Нарис з історії профспілкового руху освітян Вінниччини / І. С. Гамрецький, П. М. Калоша, В. Д. Пустіва. – Вінниця : Континент-Прим, 2002. – 140 с.
9. Зеленок І. С. 1917 рік на Поділлі / І. С. Зеленок. – Львів : Каменяр, 1966. – С. 21-22.
10. Історія Української РСР. У 8-ми т. / [Під ред. А. Г. Шевелева. – К.: «Наукова думка», 1978. – Т. 3. – 606 с.
11. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис) / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський, 1999. – 29 с.
12. Общеземский съезд по народному образованию // Педагогический листок. – 1917. – № 6. – С. 400-509.
13. Отчёт Киевского ученого округа за 1877 г. / [б. а.]. – К. : И.Н. Кушнарёв и К., 1877. – 157 с.
14. Подолянин К. Чи й тут проґавимо / К. Подолянин // Рада. – 1909. – № 199. – 3 вересня (16 вересня). – С. 4-5.
15. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – С. 78.
16. Просвітянський з'їзд // Нова Рада (м. Київ), 1917. – № 146. – С. 7.
17. Стецюк В. Б. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – Т. 13. – С.365.
18. Пшук І. О. Участь народних учителів і учнів середніх шкіл Вінниччини в революції 1905-1907 рр. / І. О. Пшук // Матеріали наукової сесії присвяченої 50-річчю першої Російської революції 1905-1907 рр.. – Вінниця., 1957. – С. 52-55.
19. Устав Всеукраинского союза учителей и деятелей по народному образованию, принятый учредительным собранием союза / [Под ред. В.Чарнолуцкого] // Ежегодник народной школы. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – Вып. I. – С.116–117.
20. Доклады, отчёты, сметы и журналы VI очередному Винницкому земскому собранию созыва 1915 года. – Винниця, 1915. –142 с.
21. ДАВО, ф. 15, оп. 30, спр. 1, арк. 120.
22. ДАВО, ф.255, спр. 347, арк. 159-161
23. ДАВО, ф. 843, оп.1, спр. 1, арк. 64